

УДК 94:[323.282:323.15(=162.1)](477.54)"1937/1938"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-6>

ПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НКВС 1937–1938 РР.: «СПРАВА ПОЛЬСЬКОГО КЛУБУ» В ХАРКОВІ¹

Коваленко Тетяна Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри нової та сучасної історії
Харківського національного університету імені
В. Н. Каразіна
teti.kovalenko@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8309-8071*

Мета. У статті досліджуються організація та причини Польської операції НКВС 1937–1938 рр. Перебіг цього злочину радянської влади розглядається на прикладі «Справи Польського клубу» в Харкові, котрий був визнаний осередком «контрреволюційної та шпигунської діяльності».

Методи. Дослідження написано з використанням загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний, історико-порівняльний, історико-генетичний) методів.

Результати. У статті розглянуто доробок вітчизняних і зарубіжних науковців та окреслено головні тенденції у вивченні цієї проблематики. Проаналізовано Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова за № 00485 від 11 серпня 1937 р., який поклав початок Польській операції НКВС. Документ встановлював шість груп поляків, котрі підлягали беззаперечному арешту, міри їхнього покарання та новий особливий порядок проведення кримінального провадження. Останнє дозволило прискорити процес винесення вироків (у більшості смертельних).

Визначено, що серед усіх «національних» операцій НКВС «польська» була найбільш масштабною за кількістю жертв. Йосип Сталін вважав представників «національностей іноземних держав» реальними або потенційними ворогами. Другій Речі Посполитій у майбутньому протистоянні відводилася виняткова роль, а отже, і «шпигунів», «контрреволюціонерів», «терористів» серед поляків, котрі проживали на території СРСР, було, на переконання радянського «вождя», найбільше.

«Справа Польського клубу» в Харкові є прикладом сфабрикованого звинувачення цілої групи людей (поширена практика у роки Великого терору 1937–1938 рр.). Головними доказами «контрреволюційної та шпигунської діяльності» арештованих були їхні свідчення, котрі часто отримувалися із застосуванням методів морального та фізичного тиску. Таким чином, до вищої міри покарання було засуджено 28 осіб. Усіх реабілітували посмертно в 1957 р.

Висновки. Радянські репресії забрали або скалічили життя окремих людей, цілих родин і навіть народів. Жертвами Польської операції НКВС 1937–1938 рр. стало щонайменше 143 810 осіб, з котрих 111 091 людину було розстріляно. Поряд із польськими комуністами, ксьондзами, колишніми землевласниками, колишніми військовими терор було поширено на звичайних селян, робітників промислових підприємств, службовців, освітян.

Ключові слова: поляки, жертви, радянські репресії, терор, НКВС, Харків, контрреволюційна діяльність.

THE POLISH OPERATION OF THE NKVS IN 1937–1938: “THE CASE OF THE POLISH CLUB” IN KHARKIV

Kovalenko Tetiana Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Modern
and Contemporary History
V. N. Karazin Kharkiv National University
teti.kovalenko@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8309-8071*

Purpose. The organization and causes of the Polish Operation of the NKVD in 1937–1938 is examined in the article. The course of this crime of the Soviet government is studied on the example of the “Polish Club Case” in Kharkiv, which was recognized as a centre of “counterrevolutionary and espionage activities”.

¹ Стаття підготовлена під час стажування за програмою “Research Perspective Ukraine” від Німецького історичного інституту у Варшаві. *Deutsches Historisches Institut Warschau*. URL: <https://www.dhi.waw.pl/en.html>

Methods. The research was written using general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-typological, historical-systemic, historical-comparative, historical-genetic) methods.

Results. The works of Ukrainian and foreign scholars are reviewed in the article and the main trends in the study of this issue are outlined. The research analyzes the Operational Order of the People’s Commissar of Internal Affairs of the USSR Nikolai Yezhov No. 00485 of August 11, 1937, which marked the beginning of the Polish Operation of the NKVD. The document established six groups of Poles who were subject to indefinite arrest, the measures of their punishment, and a new special procedure for conducting criminal proceedings. The latter made it possible to speed up the process of sentencing (the vast majority of which were death sentences).

It is determined that among all the “national” operations of the NKVS, the “Polish” one was the largest in terms of the number of victims. Joseph Stalin considered representatives of “nationalities of foreign states” to be real or potential enemies. The Second Polish Republic was assigned an exceptional role in the future confrontation, and thus, according to the Soviet leader, there were the most “spies,” “counterrevolutionaries,” and “terrorists” among Poles living in the USSR.

The “Polish Club Case” in Kharkiv is an example of a fabricated accusation against an entire group of people (a common practice during the Great Terror of 1937–1938). The main evidence of the “counterrevolutionary and espionage activities” of the arrested was their testimony, which was often obtained through the use of moral and physical pressure. Thus, 28 people were sentenced to death. All were posthumously rehabilitated in 1957.

Conclusions. Soviet repression took or crippled the lives of individuals, entire families, and even nations. The victims of the Polish Operation of the NKVS of 1937–1938 were at least 143.810 people, 111.091 of whom were shot. Along with Polish communists, priests, former landowners, and former military personnel, the terror was extended to ordinary peasants, industrial workers, employees, and educators.

Key words: Poles, victims, Soviet repressions, terror, NKVS, Kharkiv, counterrevolutionary activity.

Вступ. Польська операція НКВС була складником політики Великого терору 1937–1938 рр. та цілеспрямованою кампанією з убивства польського населення на території Радянського Союзу. У статті маємо на меті проаналізувати організацію і причини цього злочину та висвітлити його перебіг на прикладі «Справи Польського клубу» в Харкові, котрий був визнаний місцевими НКВСівцями осередком «контрреволюційної та шпигунської діяльності». Джерельну базу цього дослідження передовсім становлять документи фонду Р-6452 «Карні справи громадян, репресованих позасудовими органами м. Харків та Харківської області» Державного архіву Харківської області, опубліковані в окремому томі серії збірок архівних документів «Поляки Харківщини на тлі радянського тоталітарного режиму» (Поляки Харківщини, 2021). Вони проливають світло на скалічені долі цілих родин – жертв радянських репресій.

Поступове розсекречення архівних матеріалів з кінця 1980-х рр. відкрило нові можливості для науковців для вивчення радянської репресивної політики, аналізу її жертв та виконавців. Велике значення для розвитку цього напрямку сучасної української історіографії мала підготовка та публікація науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», а також заснування спеціалізованого наукового історичного журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». Серед багатьох важливих робіт, котрі були опубліковані українськими істориками з цієї проблематики за більш ніж 30 років незалежності нашої Держави, згадаємо лише окремі статті. Їхні автори, спираючись головним чином на матеріали українських центральних і регіональних архівів, а також Галузевого державного архіву СБУ, висвітлюють різні

аспекти Польської операції НКВС 1937–1938 рр. (Рубльов, Репринцев, 1995; Копійченко, 2010; Подкур, Рубльов, 2014; Бажан, Золотарьов, 2019; Бажан, 2020).

Зверталися до вивчення цієї тематики і російські дослідники, насамперед учасники Міжнародного історико-просвітницького, правозахисного та благодійного товариства «Меморіал», котре було ліквідоване у грудні 2021 р. (Pietrow, 1993; Петров, Рогинский, 1997). Окрім викриття жахливих фактів репресивної політики радянської влади стосовно польського населення на підставі опрацювання фондів центральних російських архівів, вони зробили важливий внесок у підрахунок кількості жертв цього злочину. Названі дослідниками цифри у 143 810 заарештованих, 139 835 засуджених (10% від загальної кількості всіх засуджених у ході Великого терору 1937–1938 рр.) і 111 091 розстріляних людей у ході Польської операції НКВС закріпилися в історіографічній традиції (Петров, Рогинский, 1997: 33, 35). Більшість репресованих була поляками, хоча серед жертв цієї операції були також українці, білоруси, євреї, росіяни й представники інших національностей та етнічних груп, які мешкали на території Радянського Союзу.

Не вгасає дослідницький інтерес до вивчення різних аспектів радянського терору і у сучасній західній історіографії. Прикладом є монографії німецького історика Йорга Баберовського «Червоний терор. Історія сталінізму» (Баберовский, 2007: 162–167), французького советолога Ніколя Верта «Терор і безлад. Сталін і його система» (Верт, 2010: 252–256) або американського історика Тімоті Снайдера «Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім» (Снайдер, 2011: 105–115). На їхніх сторінках аналізується здійснення

репресій радянською владою за етнічним принципом, зокрема, стосовно поляків.

Окремо слід відзначити доробок польської історіографії у дослідженні цієї проблематики. Ще до розсекречення архівів вийшла друком монографія Ніколая Іванова. У висвітленні репресій радянської влади проти поляків автор головним чином спирався на свідчення свідків та документи польських дипломатичних представництв у СРСР (Iwanow, 1991). Дослідивши фонди українських, білоруських та російських центральних державних архівів, він підготував нову монографію, присвячену безпосередньо Польській операції НКВС (Iwanow, 2014).

Генрік Стронський приділив цій темі окремий розділ свого дослідження – одного з перших, яке комплексно висвітлювало репресивну політику радянської влади стосовно поляків у 1929–1939 рр. Опрацювавши матеріали українських архівів, він на численних прикладах показав масштаби арештів і довів безпідставність висунутих у ході проведення Польської операції НКВС обвинувачень (Stroński, 1998: 222–242).

Польський дослідник Томаш Соммер на основі численного джерельного матеріалу у своїй монографії аналізує головні аспекти цілеспрямованого вбивства поляків у роки Великого терору 1937–1938 рр. Він наводить аргументи щодо того, що поширена в історіографії кількість загиблих у ході Польської операції НКВС у 111 091 особи є заниженою. Адже вона, зокрема, не враховує померлих у тюрмах під час проведення «слідчих дій», засуджених до вищої міри покарання (розстрілу) родичів «ворогів народу», тих, хто залишився без коштів до існування внаслідок арешту годувальника родини, та інших непрямих жертв. На думку науковця, насправді їхня кількість могла сягати 154–159 тис. осіб (Sommer, 2020: 457–459).

Принадібно згадати Інтернет-проект «Польська операція НКВС» 1937–1938», котрий з 2007 р. реалізується польськими Інститутом національної пам'яті та Центром діалогу імені Юліуша Мерошевського. Він надає доступ до документів, свідчень свідків, публікацій, в яких стисло розглянуті різні аспекти цього злочину, а також містить базу даних жертв та їхніх катів (Operacja polska).

Представлена історіографія не є вичерпною. Наведені приклади свідчать про те, що завдяки науковим пошукам дослідників було виявлено чимало фактів, пов'язаних із ходом проведення Польської операції НКВС 1937–1938 рр. Водночас серед багатьох важливих аспектів цієї проблематики залишаються дослідницькі питання, котрі потребують подальшого та глибшого вивчення. Одним із них є «Справа Польського клубу» в Харкові.

1. Польська операція НКВС 1937–1938 рр.
У ході так званих національних операцій НКВС

терор перейшов на якісно новий рівень – здійснення репресій за етнічним принципом, коли підставою для арешту, а потім здебільшого розстрілу людини ставало лише її національне походження, наявність родичів за кордоном або книжок іноземною мовою, контакти з іноземцями тощо. Початок Польській операції НКВС 1937–1938 рр. поклав Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова за № 00485 від 11 серпня 1937 р.

Відповідно до цього документа для «розгрому антирадянської роботи польської розвідки» виділялися категорії громадян, які підлягали арешту: найактивніші члени Польської військової організації (ПОВ), військовополонені польської армії на території Радянського Союзу, перебіжчики, політемігранти і політобмінні з Польщі, колишні члени Польської соціалістичної партії та інших польських антирадянських політичних сил, а також найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів з польських районів (Оперативный приказ, 1997: 15).

Зазначимо, що «Справа ПОВ» була сфабрикована органами НКВС у 1933–1935 рр. Організація нібито «вела активну шпигунську, диверсійну, терористичну і повстанську роботу з метою повалення диктатури пролетаріату в Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу і захоплення її польським імперіалізмом» (Рубльов, Репринцев, 1995: 120). В дійсності, ПОВ, створена у Варшаві в роки Першої світової війни за ініціативи Юзефа Пілсудського для підтримки Легіонів польських, припинила своє існування на початку 1920-х рр.

В оперативному наказі № 00485 було визначено I та II категорії обвинувачених. Засуджені до I категорії мали бути розстріляні. До II категорії були віднесені менш активні «шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри польської розвідки», для котрих як міру покарання було передбачено ув'язнення в тюрмах та концтаборах терміном від 5 до 10 років. Інших видів покарання встановлено не було. В останньому пункті наказу зазначалося: «про хід операції телеграфно доносити кожні 5 днів, тобто 1, 5, 10, 15, 20, 25 та 30 числа кожного місяця» (Оперативный приказ, 1997: 17–18). Це опосередковано свідчить про заздалегідь заплановану велику кількість жертв. Адже більше року кожні п'ять днів виконавці цього злочинного наказу мали звітувати про результати своєї «роботи» (Польська операція НКВС тривала до 17 листопада 1938 р., наказ про припинення масових операцій НКВС розміщено на сайті Інтернет-проекту «Польська операція НКВС» 1937–1938» (Operacja polska)).

Як свідчить протокол зізнання Станіслава Реденса (в роки проведення Польської операції – начальник УНКВС по Московській області, народний комісар внутрішніх справ Казахської

РСР), для підтримки статистики винесених вироків співробітники НКВС шукали «ворогів народу» за допомогою телефонної книги. Іншими словами, польське прізвище ставало поводом для арешту та подальшого вбивства (Rozstrzelać Polaków, 2010: 233). До речі, самого Станіслава Реденса в 1940 р. засудили до вищої міри покарання за участь в антирадянській контрреволюційній шпигунській організації, що діяла всередині НКВС під керівництвом Миколи Єжова.

У жовтні 1937 р. народний комісар внутрішніх справ СРСР видав окремий наказ, згідно з яким арешту підлягали радянські громадяни, котрі контактували зі співробітниками іноземних дипломатичних представництв (Петров, Рогинский, 1997: 27). На початку 1938 р. з'явився наказ про «подальше очищення транспорту від контрреволюційних елементів» (Stroński, 1998: 224). Таким чином, було розширено підґрунтя для арештів поляків, які проживали на території СРСР.

Принагідно згадати, що в.о. начальника УНКВС по Харківській області капітан державної безпеки Лев Рейхман своїм оперативним наказом збільшив перелік категорій громадян, котрі підлягали арешту в ході Польської операції, до 16 (у наказі Миколи Єжова їх було лише 6). Зокрема, були додані «галичани, військовослужбовці армії Петрушевича, які лишилися у СРСР; поляки-старослужбовці цукрових заводів та інших підприємств; клерикально-націоналістичний елемент; особи, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їхньої національності» (Бажан, Золотарьов, 2019: 200).

Оперативним наказом Миколи Єжова за № 00485 було встановлено новий особливий порядок проведення кримінального провадження. Після закінчення «слідства» складалися довідки, котрі містили «докази» злочинної (контрреволюційної) діяльності звинувачених. Кожні десять днів на основі цих довідок робилися списки, які передавалися на подальший розгляд начальникам НКВС/УНКВС і прокурорам республіки / області / краю (так званій «двійці» – позасудовому органу). Вони вирішували, до якої – I або II – категорії відносити звинувачених, і висилали цей список до Москви, де його остаточно затверджували народний комісар НКВС Микола Єжов і генеральний прокурор СРСР Андрій Вишинський. Після цього списки повертали на місце для «негайного виконання вироку» (Оперативный приказ, 1997: 17). Здебільшого названі вище особи підписували документи, не читаючи їх. І навіть за такого підходу вони не встигали опрацьовувати папери. Це призвело до того, що обов'язок попереднього ознайомлення було перекладено на начальників різних відділів НКВС СРСР, тоді як Микола Єжов та Андрій Вишинський стали підписувати готові протоколи (Rozstrzelać Polaków, 2010: 233). Таку

процедуру засудження НКВСівці називали «альбомною», оскільки надруковані горизонтально списки зшивалися з вузької сторони і нагадували альбоми.

Кількість арештів стала причиною того, що навіть за спрощеною процедурою в Москві їх не встигали підписувати (влітку 1938 р. накопичилося альбомів на 100 тис. осіб). На місцях це призвело до переповнення в'язниць, оскільки арешти не припинялися. У зв'язку з цим 15 вересня 1938 р. було прийняте рішення про те, щоб вирок ухвалювали особливі трійки, які утворювалися на місцях у складі начальника НКВС/УНКВС, прокурора і місцевого партійного керівника (Петров, Рогинский, 1997: 28–30). Тим не менш через великий потік справ названі особи здебільшого все одно підписували їх автоматично – не читаючи. Єдиною людиною, котра була ознайомлена зі справою, був слідчий. А отже, пропонуючи міру покарання, він по суті одноосібно виносив вирок.

Польська операція НКВС 1937–1938 рр. була не тільки першою з так званих «національних операцій», але й найбільш масштабною за кількістю жертв порівняно з «німецькою», «грецькою», «фінською» або «латиською». Якими ж були причини такої політики? Більшість дослідників вважає, що в основі непримиренного ставлення Йосипа Сталіна до представників «національностей іноземних держав» було його уявлення про сусідні країни як про «вороже оточення», яке проводить невпинну «підричну діяльність» проти Радянського Союзу. А отже, всі колишні (йшлося не про одне покоління людей) громадяни сусідніх держав ототожнювалися з «п'ятою колоною» всередині СРСР, реальними або потенційними ворогами.

Другій Речі Посполитій у цій неоголошеній війні відводилась особлива роль, що підтверджується численними документами архівно-кримінальних справ. Вони рясніють заявами на кшталт проведення поляками контрреволюційної роботи з метою «шпигунства на користь Польщі у мирний час, а у випадку війни – здійснення диверсій у тилу і збройного виступу проти радянської влади», виконання під час війни «диверсійних актів на заводах, виведення з ладу верстатів і машин, організація краху поїздів та ешелонів, що вирушають на фронт», проведення «підготовчих робіт для забезпечення перемоги Польщі в цій війні» (Поляки Харківщини, 2021: 74, 90, 198).

Провідником антипольської пропаганди та настроїв стала радянська преса. Центральний орган ВКП(б), контрольована особисто Йосипом Сталіним головна газета країни «Правда» друкувала матеріали, з яких Друга Річ Посполита поставала як антирадянська, антисемітська, пронімецька і фашистська держава, де інфляція є настільки великою, що викликає голод та ін. (Sommer, 2020: 255–265). Отже, для радянського

очільника головною мішенню Польської операції були не так поляки – представники польської національної меншини у СРСР, як їхнім коштом сама Польща, котра вважалася потенційним учасником і плацдармом для спільного фронту західних держав проти Радянського Союзу.

Додамо також, що 1930-ті рр. були періодом зміцнення сталінської моделі тоталітаризму. Репресії проти поляків, як і інших «ворогів» системи, на жаль, стали послідовним складником цього процесу. Вони прокладали шлях «вождю» до ще більшого залякування радянського суспільства та підпорядкування громадян комуністичній владі. Як зазначає Йорг Баберовський: «Сталінський терор був насильством, спрямованим проти кожного: як проти еліти, так і проти робітників і селян... Апеляція до власного соціального походження нікому не допомогла уникнути каральної руки режиму... Там, де виникала підозра, Сталін і його кати вимагали для підозрюваних смерті» (Баберовський, 2007: 154–155).

Аналізуючи причини Польської операції НКВС, Ніколай Іванов звертає увагу на те, що коли радянська влада розпочала колективізацію та масові репресії у першій половині 1930-х рр., відродилася колективна пам'ять про Першу Річ Посполиту серед представників польської національної меншини, котрі проживали на територіях, які колись належали до цієї держави. Поляки чинили опір радянській, атеїстичній духовності життя. Усе це у сукупності могло стати одними з причин, що підштовхнули Йосипа Сталіна до розробки плану та проведення масових репресій проти польського населення (Iwanow, 2014: 399–400).

Архівні джерела свідчать про те, що поряд із польськими комуністами, ксьондзами, колишніми землевласниками, учасниками радянсько-польської війни 1919–1920 рр. (більшість яких була репресована в першій половині 1930-х рр.) жертвами Польської операції НКВС 1937–1938 рр. переважно були звичайні селяни, робітники промислових підприємств, службовці, освітяни (Польща та Україна, 2010; «Польская операция», 2017; Поляки Харківщини, 2021). Всі вони не мали жодних планів щодо підготовки війни проти Радянського Союзу і просто хотіли жити у системі, яку їм силою нав'язали комуністи. Усього, за даними Всесоюзного перепису населення СРСР 1937 р., на території держави налічувалося 636 220 поляків (Всесоюзная перепись, 2007: 86).

2. Знищення Польського клубу в Харкові.

Прикладом здійснення Польської операції НКВС 1937–1938 рр. на Харківщині є «Справа Польського клубу». Товариство продовжувало традиції «Польського дому» (офіційна назва – Харківське польське громадське зібрання «Польський дім»), відкритого в 1909 р. з метою об'єднання місцевих

поляків, вивчення польської історії та літератури, підтримки культури, традицій, надання допомоги нужденним землякам. У результаті «ліквідації» цієї «націоналістичної шпигунсько-диверсійної терористичної організації, котра була створена за прямими директивами Українського центру “ПОВ”» за ст. 54 Кримінального кодексу УСРР було заарештовано 28 осіб (Поляки Харківщини, 2021: 97–115). Згадана стаття передбачала відповідальність за різні види контрреволюційної діяльності, здебільшого – вищу міру покарання.

Головним фігурантом цієї сфабрикованої місцевими НКВСівцями справи виступав Антон Громицький – голова правління Польського клубу, член ВКП(б) з 1918 р., у минулому завідувач польського сектору у Всеукраїнському комуністичному університеті імені Артема. Йому інкримінувалося, що під час роботи в апараті ЦК КП(б)У він був завербований Самуїлом Лазовертом (радянським партійним діячем польського походження, який був заарештований за звинуваченням в організації шпигунської діяльності ПОВ в Україні та в 1937 р. розстріляний). Нібито за завданням останнього Антон Громицький під прикриттям Польського клубу створив «контрреволюційну націоналістичну організацію» та особисто завербував до неї більше десяти осіб. Аналогічні звинувачення отримав і Ян Одинецький – директор Польського клубу, на момент арешту – курсант курсів мовознавців (Поляки Харківщини, 2021: 73–74, 83–85).

Працівники УНКВС по Харківській області відзначали, що учасники цієї організації «провели велику націоналістичну роботу... створили диверсійні осередки на низці оборонних підприємств Харкова та використовували їх для збору шпигунських відомостей, що цікавлять польську розвідку». Головними доказами участі обвинувачених у «Справі Польського клубу» в «проведенні розвідувальної та контрреволюційної роботи на користь Польщі» були їхні свідчення. При цьому слідчі настільки поспішали закрити справу, що навіть не намагалися приховати численні протиріччя у свідченнях фігурантів цього кримінального провадження (наприклад, щодо того хто ким і коли був «завербований»). Самі документи рясніють помилками у написанні імен та прізвищ арештованих. Більше того, у випадку з Антоном Громицьким перевірка в ході реабілітації в 1957 р. показала, що протокол допиту був складений вже після його розстрілу (Поляки Харківщини, 2021: 74–75, 125–129).

Зазначимо, що мало хто з обвинувачених зізнавався у скоєних злочинах на першому допиті. Водночас самі питання слідчі ставили в безпечній формі. Наприклад, Вільгельма Петровського (на момент арешту майстра Харківського електромеханічного заводу) «запитували»: «Слідство

викриває вас у приналежності до польської націоналістичної контрреволюційної організації і вимагає правдивих свідчень про всю проведену вами контрреволюційну діяльність». Казимиру Дзюбинському (вчителю польської школи) було поставлено таке «питання»: «Вас обвинувачують у приналежності до польсько-націоналістичної організації. Дайте з цього приводу правдиві свідчення» (Поляки Харківщини, 2021: 89, 92).

Застосування слідчими методів морального і фізичного впливу стосовно арештованих підтверджується архівними джерелами. Зокрема, в ході службового розслідування «про порушення соціалістичної законності колишніми співробітниками УНКВС по Харківській області» (проведеного у 1939–1940 рр. у зв'язку з репресіями всередині самого НКВС) з'ясувалося, що вони били (зокрема, до смерті) підозрюваних, заздалегідь заготовляли протоколи допитів, підробляли підписи обвинувачених, фабрикували протоколи допиту свідків тощо (Поляки Харківщини, 2021: 252–258).

Окрім шпигунства, арештованих у «Справі Польського клубу» звинувачували у «створенні бойової дружини з метою здійснення терористичної та повстанської діяльності у военний час». Ініціатором цього нібито був Ян Одинецький, котрий планував таким чином «у момент війни з Польщею очолити всередині СРСР повстанський рух». Частина «дружинників» проходила «спеціальну бойову підготовку» під керівництвом Леона (Леоніда) Орлика-Лонткевича (за фахом ливарника) у гуртку стрілецької справи, що існував при Польському клубі. Інші – при гуртках ТСОАВІАХІМу на своїх підприємствах (Поляки Харківщини, 2021: 77, 100, 152). У Радянському Союзі Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву повсюдно створювало військово-навчальні пункти для ознайомлення населення з основами військової справи, опанування різних видів стрілецької зброї, набуття вміння керування автомобілем тощо. Такі заняття були звичними, а часто і престижними як для молоді, так і для осіб старшого віку. Отже, сама ідея стрілецького гуртка скоріше відповідала тогочасним запитам і тенденціям, ніж була ознакою планування «терористичної діяльності».

Окрім Леона (Леоніда) Орлика-Лонткевича, «добувати зброю для бойової дружини» мав Йосип Раковський (касир на панчішній фабриці). На переконання співробітників УНКВС по Харківській області обидва мали таку можливість тому, що були «пов'язані з працівниками ТСОАВІАХІМу і через них могли це зробити» (Поляки Харківщини, 2021: 78). При цьому жоден з працівників ТСОАВІАХІМу по «Справі Польського клубу» не проходив. Гвинтівкові патрони було знайдено під час арешту Владислава Оцешко (пенсіонера). Цікаво, що слідчі не змогли

«визначитися» з їхньою кількістю. Вона «коливається» від 1 200 штук в «Обвинувальному висновку по слідчій справі № 45072» до 2 000 штук в «Обліковій картці заарештованого Яна Одинецького» (Поляки Харківщини, 2021: 85, 102).

Серед інших звинувачень арештованим у «Справі Польського клубу» інкримінувалося поширення «контрреволюційної націоналістичної пропаганди... з метою дискредитації заходів партії та уряду», розповсюдження «польсько-патріотичних ідей», зберігання і поширення «контрреволюційної націоналістичної літератури», «вихвалювання фашистського режиму в Польщі» (Поляки Харківщини, 2021: 100–102, 107). Усі 28 осіб, заарештованих у цій «груповій» кримінальній справі, були розстріляні в 1937 р. «За відсутності в діях засуджених складу злочину» в 1957 р. їх було посмертно реабілітовано рішенням Военного трибуналу Київського воєнного округу (Поляки Харківщини, 2021: 130–138).

Зауважимо, що безпідставні звинувачення цілої групи людей у контрреволюційній діяльності, як у випадку з Польським клубом у Харкові, не були винятком. Дослідники зафіксували 485 «групових» кримінальних справ лише у Вінницькій та Хмельницькій областях України у зв'язку з оперативним наказом Миколи Єжова за № 00485 (Подкур, Рубльов, 2014: 34–35). На Житомирщині кількість звинувачених по таких справах коливалася від кількох до кількох сот осіб. Масові арешти (і як наслідок – розстріли) громадян проводилися без наявності доказів їхньої контрреволюційної діяльності. Проте майже завжди звинувачені визнавали себе винними. Санкціоноване тодішнім керівництвом держави застосування засобів морального і фізичного впливу на арештованих змушувало їх зізнаватися в тому, чого вони ніколи не робили і про що вони ніколи не чули (Копійченко, 2010: 32).

Висновки. Польська операція 1937–1938 рр. була першою та найбільш масовою за кількістю жертв серед так званих «національних операцій» НКВС. Це були репресії за етнічним принципом. Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова за № 00485 від 11 серпня 1937 р. визначав шість груп поляків, котрі підлягали беззаперечному арешту (а далі – розстрілу або ув'язненню в тюрмах та концтаборах терміном від 5 до 10 років). Вони ставали заручниками, а пізніше жертвами у боротьбі Йосипа Сталіна з уявними ворогами, серед яких Друга Річ Посполита та все, що з нею пов'язано, грала не останню роль.

У зв'язку з великою кількістю звинувачених у контрреволюційній діяльності було запроваджено спрощений порядок винесення вироків. Більшість репресованих становили поляки та водночас жертвами стали й представники інших

національностей. Кримінальні справи були масово сфабриковані. Керівництво НКВС прагнуло показати «ефективні результати» своєї роботи, тоді як місцеві відділення не зволікали з ініціативами.

«Справа Польського клубу» в Харкові є прикладом репресивної політики радянської влади стосовно поляків у роки Великого терору

1937–1938 рр. НКВСівці отримували зізнання із застосуванням методів морального і фізичного впливу на арештованих. Матеріали кримінальної справи містять чимало розбіжностей. Внаслідок безпідставних звинувачень у контрреволюційній діяльності було розстріляно 28 осіб. Їх реабілітували в 1957 р.

Література:

1. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму. Київ : К.І.С., 2007. 248 с.
2. Бажан О. «Національні» операції НКВС на Київщині у 1937–1938 рр.: механізми реалізації та статистика. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2020. 1 (53). С. 5–49. URL: <http://www.reabit.org.ua/magazine/2020/> (дата звернення: 10.02.2023).
3. Бажан О., Золотарьов В. «Польська операція» НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу № 00485 в Київській та Харківській областях. *Краєзнавство*. 2019. 3(108). С. 192–204. URL: <https://babyniar.org/en/library/collection/52/8927> (дата звернення: 10.02.2023).
4. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва : РОССПЭН, 2010. 444 с.
5. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов / сост. В.Б. Жиромская, Ю.А. Поляков. Москва : РОССПЭН, 2007. 320 с.
6. Копійченко Л. А. За відсутністю складу злочину (польські контрреволюційні організації на Житомирщині). *Реабілітовані історією. Житомирська область*. Кн. 3. Житомир : Полісся, 2010. С. 24–33. URL: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Zhitom.3.pdf> (дата звернення: 10.02.2023).
7. Оперативний приказ народного комиссара внутренних дел Союза С. С. Р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1997. № 1/2 (4/5). С. 15–18. URL: <http://www.reabit.org.ua/magazine/1997/> (дата звернення: 10.02.2023).
8. Петров Н., Рогинский А. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. *Репрессии против поляков и польских граждан*. Москва : Звенья, 1997. С. 22–43.
9. Подкур Р., Рубльов О. Польська меншина Поділля під прицілом спецслужби тоталітарної держави, 1920–1930-ті роки. *Реабілітовані історією. Хмельницька область*. Кн. 5. Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. С. 11–38. URL: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Xmel.5.pdf> (дата звернення: 10.02.2023).
10. «Польская операция» в Полтавской области в 30-х годах XX века. Днепр : Середняк Т.К., 2017. 304 с.
11. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937–1938. Ч. 1–2. Варшава – Київ, 2010. 1983 с.
12. Поляки Харківщини на тлі радянського тоталітарного режиму. Т. 2. Доля поляків Харківщини у роки «Великого терору». Збірник документів / за ред. Т.М. Коваленко, С.О. Серякова. Харків : ФОП Панов А. М., 2021. 264 с.
13. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1995. 1/2. С. 116–157. URL: <http://www.reabit.org.ua/magazine/1995/> (дата звернення: 10.02.2023).
14. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.
15. Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921–1938). Warszawa : Agencja Omnipress, 1991. 170 s.
16. Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938. Kraków : Znak Horyzont, 2014. 445 s.
17. „Operacja polska” NKWD 1937–1938. URL: <https://operacja-polska.pl/nkw> (дата звернення: 01.03.2023).
18. Pietrow N. Polska operacja NKWD. *Karta*. 1993. Nr. 11. S. 24–44.
19. Rozstrzelać Polaków: ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali / oprac. T. Sommer. Warszawa : 3S Media, 2010. 277 s.
20. Sommer T. Operacja antypolska NKWD 1937–1938: geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim. Gdańsk : Muzeum II Wojny Światowej, 2020. 527 s.
21. Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa : Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, 1998. 314 s.

References:

1. Baberovski, Y. (2007). Chervonyi teror. Istoriia stalinizmu [The Red Terror. The History of Stalinism]. Kyiv: K.I.S., 248 p. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. (2020). “Natsionalni” operatsii NKVS na Kyivshchyni u 1937–1938 rr.: mekhanizmy realizatsii ta statystyka [“National” NKVD Operations in the Kyiv Region in 1937–1938: mechanisms of implementa-

- tion and statistics]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1 (53), pp. 5–49. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/magazine/2020/> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. and Zolotarov, V. (2019). “Polska operatsiia” NKVS 1937–1938 rr. Pidhotovka nakazu № 00485 v Kyivskii ta Kharkivskii oblastiakh [The “Polish Operation” of the NKVD in 1937–1938: preparation of order No. 00485 in Kyiv and Kharkiv region]. *Kraieznavstvo – Local History*, 3(108), pp. 192–204. Retrieved from: <https://babyniar.org/en/library/collection/52/8927> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
 4. Vert, N. (2010). Terror i besporядok. Stalinizm kak sistema [Terror and Disorder. Stalinism as a System]. Moscow: ROSSPEN, 444 p. [in Russian].
 5. Vsesoyuznaya perepis naselenia 1937 goda: Obshtie itogi. Sbornik dokumentov i materialov (2007) [All-Union Population Census of 1937: general results. Collection of documents and materials] / (Comp.) V.B. Zhiromskaya and Yu.A. Polyakov. Moscow: ROSSPEN, 320 p. [in Russian].
 6. Kopiichenko, L.A. (2010). Za vidsutnistiu skladu zlochynu (polski kontrevoliutsiini orhanizatsii na Zhytomyrshchyni) [For Lack of Corpus Delicti (Polish counterrevolutionary organizations in Zhytomyr region)]. *Reabilitovani istoriieiu. Zhytomyrska oblast. Vol. 3. Zhytomyr: Polissia*, pp. 24–33. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Zhitom.3.pdf> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
 7. Operativnyi prikaz narodnogo komissara vnutrennih del Soyuza S. S. R. (1997). [Operational Order of the People’s Commissar of Internal Affairs of the Union of Soviet Socialist Republics]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2 (4/5), pp. 15–18. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/magazine/1997/> (Last accessed: 10.02.2023) [in Russian].
 8. Petrov, N. and Roginskiy, A. (1997). “Pol’skaya operatsiia” NKVD 1937–1938 gg. [The “Polish Operation” of the NKVD in 1937–1938]. *Repressii protiv polyakov i pol’skih grazhdan*. Moscow: Zvenyya, pp. 22–43 [in Russian].
 9. Podkur, R. and Rublov, O. (2014). Polska menshyna Podillia pid prytilom spetssluzhby totalitarnoi derzhavy, 1920–1930-ti roky [The Polish Minority of Podillia in the Crosshairs of the Secret Service of the Totalitarian State, 1920s–1930s]. *Reabilitovani istoriieiu. Khmelnytska oblast. Vol. 5. Khmelnytskyi: TOV “Polihrafist-2”*, pp. 11–38. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Xmel.5.pdf> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
 10. “Pol’skaya operatsiia” v Poltavskoy oblasti v 30-h godah XX veka (2017) [The Polish Operation in Poltava region in the 1930s]. Dnipro: Serednyak T.K., 304 p. [In Russian].
 11. Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhbb. T. 8: Velykyi Teror. Polska operatsiia 1937–1938 (2010) [Poland and Ukraine in the thirties and forties of the 20th century: Unknown documents from the archives of special services. Vol. 8: The Great Terror. The Polish Operation in 1937–1938]. Part 1–2. Warsaw – Kyiv, 1983 p. [In Ukrainian].
 12. Poliaky Kharkivshchyny na tli radianskoho totalitarnoho rezhymu. Vol. 2. Doli poliakov Kharkivshchyny u roky “Velykoho teroru”. Zbirnyk dokumentiv (2021) [Poles of Kharkiv Region against the Background of the Soviet Totalitarian Regime. Vol. 2. The Fate of Poles of Kharkiv Region during the “Great Terror”: Collection of Documents, (Ed.) T. M. Kovalenko, S.O. Seryakov]. Kharkiv: FOP Panov A.M., 264 p. [in Ukrainian].
 13. Rublov, O. and Repryntsev, V. (1995). Represii proty poliakov v Ukraini u 30-ti roky [Repressions against Poles in Ukraine in the 1930s]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2, pp. 116–156. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/magazine/1995/> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
 14. Snaider, T. (2011). Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin]. Kyiv: Hrani-T, 448 p. [in Ukrainian].
 15. Iwanow, M. (1991). Pierwszy naród ukarany: stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921–1938) [The First Nation Punished: Stalinism towards the Polish borderland population (1921–1938)]. Warsaw: Agencja Omnipress, 170 p. [in Polish].
 16. Iwanow, N. (2014). Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938 [Forgotten Genocide: Poles in Stalin’s state. The “Polish Operation” in 1937–1938]. Cracow: Znak Horyzont, 445 p. [in Polish].
 17. „Operacja polska” NKWD 1937–1938 [The “Polish Operation” of the NKVD in 1937–1938]. Retrieved from: <https://operacja-polska.pl/nkw> (Last accessed: 01.03.02.2023) [in Polish].
 18. Pietrow, N. (1993). Polska operacja NKWD [The Polish Operation of the NKVD]. *Karta – Card*, 11, pp. 24–44 [in Polish].
 19. Rozstrzelać Polaków: ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali (2010). [Execute the Poles: the genocide of Poles in the Soviet Union 1937–1938. Documents from headquarters, (Comp.) T. Sommer]. Warsaw: 3S Media, 277 p. [in Polish].

20. Sommer, T. (2020). Operacja antypolska NKWD 1937–1938: geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim [The Anti-Polish operation of the NKVD in 1937–1938: the genesis and course of the genocide committed against Poles in the Soviet Union]. Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 527 p. [in Polish].
21. Stroński, H. (1998). Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939 [Stalinist repressions against the Polish population in Ukraine 1929–1939]. Warszawa: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”. 314 s. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 09.03.2023
The article was received 9 March 2023